

Suomenkielinen kirja-alan sanasto ja kansankirjastoliikkeen ensivaiheet

Okko, Marjatta, Suomenkielinen kirja-alan sanasto ja kansankirjastoliikkeen ensivaiheet [The development of Finnish vocabulary on books and the early public library movement in Finland in the 1840's]. Kirjastotiede ja informatiikka 2 (4): 113—119, 1983.

The paper is based on dated first occurrences in documents of Finnish words on books, periodicals and library work selected from a list by professor Martti Rapola. The Finnish words for concepts necessary in library work were developed for scholarly work by scholars in the mid-19th century. Owing mainly to the meagre production of books written in Finnish the early attempts to establish public libraries in the 1840's and 1850's were not too successful. When the systematic work to develop public libraries began in the 1870's the basic concepts existed in the Finnish language.

Address: University of Tampere, Dept. of Library and Information Science, PL 607, SF — 33101 Tampere 10.

Käsiini sattui kirjastossa *kirjanen*, josta löysin tiedon, että jo Mikael Agricola käytti tätä sanaa Uuden Testamentin suomennoksessa v. 1548. *Kirjan* hän mainitsi aapisesaan v. 1540. *Kirjoittaa* -verbi asettuu näiden väliin, vuoden 1544 Rukouskirjaan. *Kirjoittaja* on Psalmtarin suomennoksessa v. 1551.

Löysin Martti Rapolan (1960) valikoiman sanojemme ensiesiintymistä ja vakuutuin taas kerran avokokoelman ja selailun merkityksestä kirjaston käyttäjälle. Yhdessä ne auttavat käyttäjää löytämään vastauksia suunnalta, josta ei niitä osaisi oma-aloitteisesti hakea.

»Kielen kulttuurikelpoisuuden mittapuista tärkeimpiä on sen sanasto, tarkemmin sanoen keskeisiin kulttuurialoihin liittyvien sanojen määrä ja käytettävyys», sanoo Rapola esipuheessaan (emt. s. 7) ja jatkaa, että »vastavasti on kielen kulttuurikieleksi kasvun ja kypsymisen aikataulu ulkokohtaisimmin luettavissa sen sanaston vaiheista. Tässä mielessä sanaston historian selvittäminen on paitsi kielen historian myös kieltä puhuvan ja kirjoittavan yhteisön sivistyshistorian tutkimusta.» Tämä houkuttelee tarttumaan Rapolan sanavalikoimaan kirjastohistorian apuneuvona.

Rapola (emt., s. 15) kiinnittää valikoiman käyttäjän huomiota siihen, että käytännössä ensiesiintymänä voidaan pitää vain sellaista, joka on säilynyt vanhimpana tapauksena kirjallisissa dokumenteissa. Se miten nämä ensiesiintymät ovat syntyneet ei ole ensisijaista, niiden kulttuurinen edustavuus on olennaisempaa.

Kirjastot ovat kirjallisen kulttuurin ilmentymiä. Kauan ne liittyivät lähinnä oppineisuuteen ja kirkolliseen elämään, mutta valitusajalta lähtien myös kansansivistykseen — eri maissa erilaisin vaihein. On kysymys kirjoista, kirjojen kielestä, kirjojen tarvitsijoista ja käyttäjistä ja heidän kielestään.

Kirja Agricolasta autonomian ajan alkuun

On luonnollista, että *kirja* -sana johdoksineen oli valmiina suomen kielessä 1500-luvun puolivälissä, sillä kirjoilla oli ollut suomen kieltä puhuvalle kansalle selvä merkitys kirkollisissa yhteyksissä. Kristinoppi ja sen opetus olivat myös vakiinnuttaneet *oppi* -sanan monin johdoksina puhekieleen. Niiden kirjal-

liset ensiesiintymät ovat Agricolan tuotannossa. Agricolalla oli myös verbit *tutkia*, *käsitää* ja *ymmärtää* sekä substantiivit *tieto* ja *taito* — nämä esimerkkeinä kirjojen käytönkin liittyvistä sanoista.

Kirjan painamisesta Agricola käytti verbiä *painaa*, mutta *paino* merkityksessä kirjapaino esiintyy varhimminkin Abraham Kollaniuksen Ruotsin voimassa olleiden lakien suomennoksessa vuodelta 1648. Sana olikin tuolloin ajankohtainen, sillä Turun akatemian yhteyteen oli vast'ikään, v. 1642, perustettu Suomen ensimmäinen kirjapaino. *Kirjanpainajan* ammatin tunnistaa asiakirja vuodelta 1673, *kirjansitojan* asiakirja vuodelta 1683. Yhdysana *kirjapaino* on paljon nuorempi. Sen ensiesiintymäksi on merkitty Jaakko Juteini 1810, joka myös vakiinnutti koko sanaryhmän suomen kieleen (Nivanka 1974/1980, s. 195). Nämä kirjantuottamiseen liittyvät sanat ovat kulkeutuneet muuttumattomina nykykieleen *prättäämisen* pintavirran alla (emt. s. 195—196).

1600-luvulta löytyy Rapolan valikoimasta pari kirjantekemiseen liittyvää sanaa, nimittäin *kääntäjä* vuoden 1642 Raamatusta ja *sanakirja* Henrik Florinuksen latinalais-ruotsalais-suomalaisesta tulkisanakirjasta vuodelta 1678.

Jo Agricolalta on peräisin käsite kirjan *luku*, mutta sana *sivu* esiintyy ensi kerran vasta v. 1738 Samuel Forseenin Ruotsin 1734-vuoden lain suomennoksessa. Kirjan *lehti* taas ajoittuu vuodelle 1775, jolloin sitä käytti Antti Lizelius perustamassaan maamme ensimmäisen kansankielisen, Suomenkieliset Tietosanomat -nimisen sanomalehden näytenumerossa. Lehti ilmestyi kahtena numerona kuukaudessa ja vuoden 1776 elettyänsä se kuoli tilaajien puutteeseen. Nidoksen tai niiteen käsitteen voi tunnistaa muodoissa *nie* ja *nive* Daniel Jusleniuksen v. 1745 ilmestyneessä sanakirjassa Suomalaisen Sana-Lugun Coetus.

Kirjan peruselementtejä kuvaava sanasto oli koossa samalla vuosikymmenellä kuin on *kirjakauppa* -sanan ensiesiintymä vuodelta 1770. Sana oli valmiina, kun Magnus Swederus 1778 perusti maamme ensimmäisen kirjakaupan Turkuun. Tämän kirjakaupan varsin näkyvä sijaintipaikka oli koju Aurajoen sillalla, mikä tuo Seine'n rantakatujen bouquinistit etsimättä mieleen. *Kirjakauppias* kuuluu kuitenkin vasta Reinhold von Beckerin Turun Wiikko-Sanomissa 1820—1822 käyttämään sanastoon.

Agricolan ajoista vuoteen 1809 mennessä julkaistiin vajaat 2 000 suomenkielistä kirjaa.

Niiden enemmistön muodostivat hengelliset kirjat: raamattulaitokset, saarna- ja virsi- ja rukouskirjat, postillat ja katekismukset. Kun jäljelle jäävästä tuotannosta poimitaan erilleen lakien, asetusten ja julistusten tekstit sekä almanakat ja arkkiveisut, jää parikymmentä teosta, joiden voidaan katsoa palvelleen maallista tietoa ja valistusta tai kuuluvan varsinaiseen kaunokirjallisuuteen (Tarkiainen 1931, s. 3).

Kirjaan liittyvän sanaston niukkuus ja pitäytyminen lähinnä kirjan olennaisimmissa fyysisissä elementeissä näyttää liittyvän kirjan käsittämiseen hengellisen ja maallisen vallan välineeksi. Osansa asiassa on ajan suomenkielisen kirjallisuuden rakenteella. Se taas heijastaa samalla kirkon Gezelius-piispojen ajoista asti tekemää vankkaa opetustyötä, jonka tuloksena lukemaan oppiminen käsitettiin jokaisen kiistattomaksi velvollisuudeksi. Tämä, kuten Häkli (1981, s. 55) huomauttaa, yhdessä todellisen lukutaidon kanssa oli keskeinen edellytys sille, että suomenkieliset sivistysharrastukset levisivät kansan keskuuteen hämmästyttävällä nopeudella, kun niiden aika 1800-luvulla koitti.

Ensimmäiset sanomalehdet

Tarkiainen (1931, s. 3) toteaa, että »ellei kansa itse olisi omassa keskuudessaan suullisesti viljellyt vanhoja runoja, satuja ja sananlaskuja, olisi sen mielikuvitus- ja tunne-elämä ollut monina vuosisatoina kokonaan vailla muuta paitsi kirkollis-askeettista ravintoa». Oppineisto ja säätyläistöt eivät harrastaneet kansankielisen kirjallisuuden avulla tapahtuvaa viljelyä ja kasvattamista. Sitä ei pidetty edes suotavana ja vain harvat kiinnittivät siihen edes huomiota. Kaunokirjallisuuden katsottiin olevan pikemminkin turmiolista kuin hyödyllistä kansan syville riveille. Oma osansa näihin käsityksiin lienee ollut tottumuksella — tai turtumuksella — kirjansensuuriin, joka käsitteenä on lähes yhtä vanha kuin kirjapainotaito. Liakka (1931, s. 7) huomauttaa, että myös uskonnollisten liikkeiden piirissä vastustettiin laajempien tietojen jakamista kansalle mm. sillä perusteella, että korkeampi sivistys ei yleensä taivuttanut ylempiä luokkia kirkon puoleen. Toisaalta herätysliikkeet kuitenkin tarjosivat kansalle tilaisuuden käytännössä kehittää kykyjään hengellisen kirjallisuuden omaksumisessa (vrt. Häkli 1981, s. 55).

Kun Suomi v. 1809 liitettiin Venäjään, paino-olot jäivät Kustaa III:n ja Kustaa IV

Aadolfin aikana säädettyjen painovapautta ankarasti rajoittavien asetusten ja määräysten mukaiseen tilaan. Hallintoviranomaisilla oli lähes rajaton määräämisvalta painotuotteisiin nähden; nimenomaan aikakauskirjallisuus oli riippuvainen ennakkoluvasta, joka milloin tahansa voitiin peruuttaa. Vuoden 1829 sensuurilaki merkitsi pääasiassa vain sitä, että suuriruhtinaskunnan sensuuriolot mukautettiin noudattamaan Venäjällä vallitsevaa tilaa. (Ivalo 1908, s. 545—546). Sanomalehdistö, jota yleensä voidaan pitää maallisen kirjallisuuden edelläkävijänä ja tienraivajana varsinaisen kansan keskuudessa, ei meillä ollut autonomian ajan alkaessa päässyt kunnolla edes alkuun.

Turun akatemian historian apulaisen (apulaisprofessorin) Reinhold von Beckerin aloittaessa v. 1820 ensimmäisen pitkäikäisen suomenkielisen sanomalehden, Turun Wiikko-Sanomien julkaisemisen maassamme ilmestyi vain yksi ruotsinkielinen lehti, Åbo Tidningar, joskin pääkaupungissa ruvettiin samana vuonna julkaisemaan virallista Finlands Allmänna Tidning -lehteä. Taiten oli sensuuria toteutettu — tai sen henkeä noudatettu — ainakin mitä kansansivistykseen tulee. Turun Wiikko-Sanomissa von Becker alkoi toteuttaa uudenlaisia ajatuksia, joita valaisee hänen lehden ensimmäiseen numeroon kirjoittamansa »ohjelmanjulistus» (lähde: Palmén 1907, s. 203):

»Rehelliset Suomalaiset! Kahta on kauan toivottuna ja kolmatta usein kaivattu. Ensimmäinen on, että Suomen Nuori Väki oppisi kirjaa tarkasti ja selvästi lukemaan. Toinen, että suomalaiset kirjat tulisivat kielen murteista ja muista virheistä puhistetuiksi: Kolmas, että Suomen kansa totuisi ottamaan kirjoista niitä tarpeellisia tietoja, joita se vielä on vajeella.»

Beckerin päätoimittajakaudella 1820—21 Turun Wiikko-Sanomilla oli pitkälti toista tuhatta tilaajaa. Tältä ajalta ovat lähtöisin sanat *nide*, *painos*, *sanomalehti* ja *vuosikerta*. Lehdessä käsitellyistä aiheista antavat käsitteen ensiesiintymät *kansanvalistus*, *kertomus*, *kirjakieli*, *oppikirja* ja *sivistys*.

Toinen varhainen sanomalehti Oulun Wiikko-Sanomia (per. 1829) tuotti mm. *suomentaa*-verbin. Arvaan sanan syntyneen tarpeesta saada lehti ajallaan painoon vaikkapa suomentamalla siihen muunkielisiä lehdelle sopivia tekstejä.

Kolmas varhainen sanomalehti, Sanan Saattaja Wiipurista, joka alkoi ilmestyä v. 1833, tuotti mm. ensiesiintymät *lisälehti*, *viik-*

kolehti ja *uutinen*. Tässä yhteydessä on paikallaan mainita uutinen/viesti -merkityksen varhemmista muodoista: Agricolan *sanoma* v:lta 1548 ja Lizeliuksen *tiedonanto* v:lta 1776.

Kiintoisaa on havaita, että sanomalehtien hankintaan olennaisesti liittyvä sana *tilata* saa ensiesiintymän vasta Carl Heleniuksen laatimassa Suomalaisessa ja Ruozalaisessa Sana-Kirjassa v. 1838. Suometar -lehteä perustettaessa v. 1847 tulivat esiin sanat *tilaaja* ja *tilaus*. Tällä lehdellä oli myös *toimitus* ja tekstisarakkeita siinä kutsuttiin *palstoiksi*.

Suometaren perustaja ja pitkäaikainen päätoimittaja Paavo Tikkanen loi kollektiivisen *sanomalehdistö* -sanan. Tämän käsitteen ilmaantuminen kieleen aikana, jolloin sanomalehtiä yhä oli hyvin vähän, sopii ajankohdansa puolesta reaktioksi vuoden 1847 sensuuriajatukseen. Siinä lupa uusien sanomalehtien julkaisemiseen siirrettiin sensuurihallitukselta ja senaatilta kenraalikuvernöörille, joka sai oikeuden kieltää jo luvan saaneiden sanomalehtien ilmestymisen (esim. Ivalo 1908, s. 54). Myös *aikakauskirja* on Tikkanen kieleemme tuoma sana, sensuurin silmätikkä sekin.

Sanomalehtien 1800-luvun historia on kertomus herooisesta kamppailusta kansan oikeuksien puolesta taantumusta vastaan. (*Taantumus* puolestaan on E. G. Palménin sanoitus v:lta 1881). Palménin sanoin (1907, s. 203) »painettua sanaa vartioitiin suuremmalla huolella kuin tuhoavaa tulta». Eräs tämän kamppailun ilmentymistä on varsin kiintoisa näyte tiedottamisen monista muodoista. Tarkoitin muutaman sanomalehden tapaa painaa otteita Mooseksen kirjoista sensuroituihin kohtiin, poistettujen kirjoitusten sijaan kun oli pantava muuta tekstiä, jotta ei nähtäisi lehdellä olleen painoesteitä (Ivalo 1908, s. 548). *Painovapaus* sanan ensiesiintymä on Heleniuksen sanakirjassa v. 1838, mikä merkitsee tämän käsitteen sanoittumista ruotsin kielelle jo aiemmin. *Painolupa* on asiakirjassa v:lta 1853.

Kirjasto

Myös Ruotsissa, jossa maallistakin kirjallisuutta sentään oli vuosisadan alussa verrattain runsaasti tarjona, oltiin vaikeuksissa ankarien painovapaussäädösten vuoksi. Tarkiainen (1931, s. 4) mainitsee Ruotsin korkeimman painoviranomaisen lausunnon vuodelta 1805, jossa tämä väittää varsinkin lainakirjastojen edistävän kevytmielisiä ja tur-

miollista romaanien lukuhalua ja valittaa, että Ruotsissa uuden vuosisadan neljänä ensimmäisenä vuotena oli ilmestynyt peräti 119 romaanikäännöstä, joista varsinkaan uuden-aikaisilla ei ole kirjallista eikä moraalista arvoa. Suomeksi ei tuolloin ollut ilmestynyt yhtäkään romaania, novellia tai näytelmää.

Joutuessaan Venäjän yhteyteen Suomen kirjaolot olivat todella heikot. Paavo Korhosen runoja levitettiin arkkeina, Jaakko Juteini oli ahkera opettavien runojen julkaisija. Ilmankos häneltä on löytynyt myös *painovirheen* ensiesiintymä! Enemmän kuin itsenäinen suomenkielisten kirjojen kirjoittaminen ajan oppineita kiehtoivat kansan runot, sanalaskut, arvoitukset, sadut ja loitsut. 1820-luvulla keruu- ja julkaisutoimintaa harjoittivat ennen kaikkea K. A. Gottlund, R. von Becker, Z. Topelius vanhempi ja nuori Elias Lönnrot. Aika kypsyi nopeasti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustamiselle v. 1831. Seuran työ oli vievä suomenkielisen kansalliskirjallisuuden luomiseen. Seuran perustajien tavoitteena oli kehittää suomen kielestä sanataiteen kieli. Siitä syntyi myös käytännön ja tieteen kieli.

Kirjallisuus ja *kirjasto* ovat sanoina ikätovereita. Edellisellä on tarkka päivämäärä, 23. 2. 1831. Se on Elias Lönnrotin sepittämänä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimesä ja siirtyi siitä myös suomen kieleen (Nivanka 1974/1980, s. 194—195). *Kirjasto* on K. A. Gottlundin uudissana, jonka Rapola (1960, s. 23) ajoittaa 1828, Nivanka (emt., s. 198) taas 1831. Kysymys on ensiesiintymän kantajan, Gottlundin Otavan ensimmäisen osan ikäämisestä (ks. myös Pipping 1856—57, 2496), jolla ei tämän kirjoituksen kannalta ole ratkaisevaa merkitystä. Kulttuurikehityksen kannalta olennaista on näiden kahden käsitteen, *kirjaston* ja *kirjallisuuden*, yhtaikainen ilmestyminen kirjakielen sanoiksi. Suomenkielinen oppineisto tarvitsi nuo käsitteet. *Kirjasto* -sana tulee vastaan jo vuoden 1837 Mehiläisessä Volmari Kilpisen käyttämänä sekä 1838 Carl Heleniuksen sanakirjassa (Nivanka emt. s. 197—198; myös kirjasto-sanana esihistoria!).

Kansankirjastojen kehittymisen kannalta kiintoisa on Gottlundin Otavan esipuheen alahuomautuksessa esittämä toivomus, että toimeliaat miehet perustaisivat maaseudulle *lainakirjastoja* muillekin huviksi ja hyödyksi (Karjalainen 1977, s. 24). Suomenkielisessä kirjoittelussa kansankirjastoaspektia painottava *kirjasto* -sana tulee vastaan vasta v. 1841 Sanan Saattaja Wiipurista -lehdessä, jossa

23. 1. 1841 julkaistiin nimimerkin »-s-s.» lähettämä kirjoitus »Kirkon-kirjastoista». Tekijä oli Liperin kirkkoherra A. J. Europaeus, joka tekstissä käytti rinnakkaisesti myös ilmaisua *pitäjänkirjasto*. Seuraavan kerran pitäjänkirjastot tulevat esiin Juho Pynnisen kirjoituksissa em. lehden jatkajassa Kanawassa 21. 6., 23. 8. ja 20. 9. 1845 (emt., s. 25, 29, 153).

Kirjasto -sana saattoi hyvinkin vakiintua suomenkieliseen puheeseen ainakin sellaisilla paikkakunnilla, missä säätyläiset harrastivat lukuseuratoimintaa. Sana kuvasi adekvaatisti lukuseurojen kokoelmia, joista paikoin muutkin kuin jäsenet saivat lainata kirjoja pientä maksua vastaan. Tosin kokoelmat käsittivät ruotsin- ja muunkielisiä kirjoja, joten niillä ei ollut mitään tarjona suomenkielisille. Silti niistä on voitu puhua *kirjasto*-sanaa käyttäen nimenomaan 1830-luvulla, jolloin sensuuriviranomaiset alkoivat niitä ahdistella epäillessään vaarallisia mielipiteitä levitettävän maahan niiden kautta (vrt. Karjalainen 1977, s. 52—53).

Kirjastonhoitaja

Kuten useimmille tämän lehden lukijoille lienee tuttua kansankirjastoja ruvettiin perustamaan v. 1845. Europaeus ehätti avaamaan ensimmäisen Liperissä lokakuussa 1845 ja Pynninenkin sai 22. 11. 1845 sensuuriylihallitukselta luvan kirjaston perustamiseksi Viipuriin; siellä Suomalainen Lainakirjasto avasi ovensa maaliskuussa 1846 (Karjalainen 1977, s. 26, 30). Kirjastoate levisi nopeasti Viipuria ympäröivälle maaseudulle (tarkemmin: Kostianen 1979). Vielä vuonna 1846 perustettiin viidelle paikkakunnalle kansankirjasto, niistä yksi Pietarin suomalaisten keskuuteen (Granfelt 1908, s. 675).

Suomenkielisistä sanomalehdistä Suometar käsitteli kirjastojen perustamista jo v. 1847. Päätoimittaja Paavo Tikkanen käytti tuolloin kirjastosta vastuullisesta henkilöstä nimeä *kirjastonhoitaja*. Ajan tieteellisissä kirjastoissa ei liene ollut tarvetta bibliotekarie -nimen suomentamiseen, sillä oppineet käyttivät keskenään ruotsin kieltä. Krohn (1931, s. 8) mainitsee »ammattinimen» *kirjavartija* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoelmia vuosina 1836—41 hoitaneesta Gabriel Reinistä. Kertomuksessaan Suomen Biblioista v. 1842 Reinhold Hertzberg ilmoittaa nimilehdellä olevansa Suomen Biblia-seuran *kirja-waran haltia* (Pipping 1856—57, 2993). Myöskään Aleksanterin yliopistossa ei bibliotekarien

suomenkielistä vastinetta tuolloin ole tarvittu. Tätä kirjastoa hoidettiin ruotsiksi vielä 1900-luvulla (ks. Nivanka 1975/1980, s. 58). Näin päädytäänkin siihen mielenkiintoiseen tulokseen, että sana *kirjastonhoitaja* syntyi ilmaisemaan uutta tapaa toimia kansansivistyksen saralla.

Toimijakäsittteenä *kirjastonhoitaja* on descriptiivinen eikä se siitä ole vapautunut, vaikka sanalla on pitkään ollut ammattinimen merkitys ja tehtävä sekä yleisten että tieteellisten kirjastojen sektorilla. Ilmeisesti *kirjastonhoitaja* on kieleen erittäin hyvin »istuva» ilmaisu. Sen avulla on helppoa hahmottaa mitä tällainen henkilö asiakkaidensa hyväksi tekee — päätyönään, sivutoimensaan, harrastuksenaan.

Rapolan ensiesiintymävalikoima osoittaa, että ammattinimi *sairaanhoitaja* on Elias Lönnrotin uudissana Svensk, Finsk och Tysk Tolk -sanakirjassa v. 1847 eli samalta vuodelta kuin *kirjastonhoitaja*. Olenainen ero on siinä, että jälkimmäinen syntyi sanomalehtityössä, kun edellinen vielä oli sepitetty muunkielisten sanojen vastine. Molemmat ovat luontevia ilmaisuja. Niiden käsittämisessä on kuitenkin myöhemmin selvä ero. Vitaalisten arvojen läpitunkemassa nyky-yhteiskunnassa on luonnollista käsittää sairaanhoitajaksi tällaiseen työhön koulutettu henkilö, kun taas kompleksisia sosiaalisia ja tiedollisia arvoja edustavassa kirjastoinstituutiossa työskenteleviltä odotetaan pikemminkin harrastuneisuutta kuin tiedollista perustaa. Tätä taustaa vasten tarkastellen takavuosien kaltaiset yritykset löytää koulutetulle kirjastonhoitajalle ammattinimi — *kirjakko* oli yksi vaihtoehdoista — näkyvät varsin turhina. Yhteiskunnassa vallitsevia arvokäsityksiä ei ammattinimiä luomalla muuteta. Sen sijaan ammattialat voinevat tasokkaalla toiminnallaan vaikuttaa arvokäsitysten välisiin painotuksiin.

Tietojen käsittely

Kansanrunouden keruutoiminta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran puitteissa aiheutti luonnollisestikin aineistojen järjestämisen ja luettelointiongelmia. Vilkaisu Rapolan ensiesiintymävalikoimaan osoittaa ongelmien suuruuden. Sivistyskieleksi kehittymässä olevaan suomen kieleen oli luotava uusia sanoja käsitteellistämään erilaisia toimintoja.

Lönnrotin vuosina 1835 ja 1836 luomia tai käyttöön ottamia sanoja ovat *aakkoset*, *aakkosjärjestys*, *järjestää*, *luettelo*, *sanasto*, *ke-*

ruu ja *julkaista*. *Kartuttaa* -verbin tunki jo Agricola ja *kerätä* sisältyy ensiesiintymänä Gananderin sanakirjaan vuodelta 1786. *Luokka* merkityksessä kategoria oli käytettävissä järjestämistä varten. Tämä käsite oli suomennettu asiakirjaan v. 1747.

Eivät kaikki sanat heti vakiintuneet, niitä ikäänkuin maisteltiin ennen kuin ne otettiin yleisesti käyttöön. *Kirjain* -sana, E. A. Ingmanin sepite v:lta 1834, kuuluu tähän ryhmään (Nivanka 1874/1980, s. 193—194). Edellä mainituista sanoista *luettelo* on tällainen. Kilpinen tarjosi sanaehdokkaanaan *luettelmaa* v. 1837 (emt. s. 197) ja omia teitään sitkeästi kulkenut Gottlund sanaa *luetus* niinkin myöhään kuin 1846 (Pipping 1856—57, 3249).

Rapolan valikoimasta löytyy nuorempia järjestämisen apukäsitteitä kuten *kirjaus* merkityksessä luetteloon merkintä Lönnrotin käyttämä 1858 ja verbi *kirjata* v:lta 1872. *Järjestelmä* on Agathon Meurmanin sana v:lta 1867. *Käsite* taas on Lönnrotin ja Julius Krohnin v. 1863 käyttöön ottama — käsite.

Edellä hahmotettua sanaston muodostumista tarkatessa valottuu miten järjestelmällinen työ sanataiteen kielen kehittämiseksi, mikä oli Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajien tarkoitus ja kuningasajatus, kantoi itsessään myös tieteen ja käytännön kielen siemenet.

Kirjallisuuden historiamme selittää itse miksi *runoilija* esiintyy jo Renvallin Suomalaisessa Sana-Kirjassa v. 1826, mutta *kirjailija* on Volmari Kilpisen sepittäjä uudissana v:lta 1845. Jyväskylässä kouluni käyneenä olen »aina» tiennyt Kilpisen *tiede* ja *taide* sanojen sepittäjäksi (1842). Kilpisenkatu keskikaupungin kadunnimenä lankeaa luonnostaan, mutta lisäksi nuoruusvuosieni Jyväskylän laitamilla oli kaupungin lyhimmän kadunpätkän nimenä Venykekatu, mikä osoittaa kadunnimiä antaneiden kaupunginisten arvostaneen yhtäläillä kulttuurihistoriaa ja huumoria. Lienëkøe katu jæljlæ?

Vuosi 1847 oli hyvä satovuosi kirja-alan sanaston kannalta. Mainitsematta ovat vielä esim. Lönnrotilta *kartasto* ja *lukemisto*, Kilpiseltä *kuvasto*, August Ahlqvistiltä *nimilehti* ja Antero Wareliukselta *kokoelma*. Kolme ensimmäistä kuvaavat kirjatyyppejä, *nimilehti* kirjan tunnistamisen välineenä. *Kokoelma* eriyttää kirjastosta sen olennaisimman osan, kirjojen kantaman *sisällön*, joka taas on Pietari Hannikaisen sepite tältä samalta satovuodelta. Poiminnat ovat Lönnrotia lukuunottamatta Suomettaresta osoittaen lehdistön vahvaa asemaa sanojen saattamisessa kieleen.

Irrallaan tarkasteltuna tässä mainittu sanasto luo hyvinkin myönteistä kuvaa kirja-alan kehityksestä. Ei liene sattumaa, että kansankirjastojen perustamisharrastus virisi samaan aikaan. Edessä oli kuitenkin vielä vaikea taival erityisesti kiristyvän sensuurin vuoksi. Oli kestettävä suuret nälkävuodet 1866—67, viimeinen köyhyydestä johtunut nälänhätä Euroopassa. Aleksis Kiven tulemiseen oli aikaa parikymmentä vuotta, samoin kansakoululain säätämiseen ja teollisuuskehityksen vankistumiseen. Vuosisadan puolivälissä suomenkielisen kirjallisen kulttuurin pintakerros oli vielä ohut, vaikka se olikin sitkeän voimakas. Sen luoma sanasto oli valmiina otettavaksi käyttöön, kun Kansanvalistusseura 1870-luvun puolimaissa tarttui kansankirjastoinstituution kehittämiseen ja kun kansa itse tarttui myös yhdistystoiminnassaan kirjastoasiaan.

Eräs kehitysmää

Agricolan aikaan Suomen asukasluvu lie nee ollut 300 000 henkeä. 1560-luvulla tiedetään kyliä ja yksinäistaloja olleen noin 7 500, niistä kolmannes Varsinais-Suomessa. Pysyvän asutuksen raja polveili Kerimäen, Laukaan ja Ikaalisten tienoitten poikki Porin seudulle, mistä pohjoiseen asutus jatkui Pohjanlahden perukkaan pitkin kapeaa rantakaistaa muutamin joenvarsipolvekkin. Erämaissa oli muutaman järven ympäristössä pari erillistä pysyvän asutuksen tihentymää. Kaupunkeja oli kahdeksan, niistä kituliain vasta perustettu Helsinki. — Tälle väestölle syntyi omakielinen hengellinen kirjallisuus.

Niinä 250 vuotena, jotka tuottivat tietämämme vajaat 2 000 suomenkielistä kirjaa, Suomen erämaita asutettiin jatkuvasti niin, että pysyvä maatalousasutus ulottui 1800-luvun alkaessa Sallan — Muonion linjalle. 1810-luvulla väestö ylitti niukasti miljoonan asukkaan rajan. Kansankirjastoliikkeen varhaisvaiheessa vuosisadan puolivälissä väestöä oli jo n. 1,5 miljoona henkeä. Kaupunkiväestön osuus pysytteli 6 %:n tuntumassa. Kansan valtaenemmistö sai elantonsa maataloudesta, teollisuutta oli hyvin vähän ja kansantulo oli alhainen. Suomenkielinen kirjatutanto oli niukkaa: 1840-luvulla tuotettiin 186 ja 1850-luvulla 348 kirjanimikettä (Karjalainen 1977, s. 40, 156). Nykyajan kehityskriteerien mukaan määritellen Suomi eli vielä kehitysmaakauttaan kansankirjastoliikkeen syntyessä.

Ei ole mitään ihmettelemistä siinä, että perustetut kansankirjastot usein jähmettyivät muutaman toimintavuoden jälkeen tullakseen perustetuiksi uudelleen uusin voimin otollisempana aikana. Niin henkiset kuin aineelliset voimavarat olivat riittämättömät ylläpitämään kansankirjastoja, jotka tarvitsevat pysyvää, riittävän runsasta ja monipuolista kirjatarjontaa, varoja kirjojen riittävään hankkimiseen ja myös toimintaa innoittavan käyttäjäkunnan. Näiden tekijäin välinen sopu suhta oli mahdollista saavuttaa kehitysmaassa vasta myöhemmin, kun vaurastuminen pääsi alkuun. — Yleiset kirjastot hakevat yhä näiden tekijäin välistä tasapainoa, mikä taas johtuu kirjastotoiminnalle ominaisesta dynaamisen kasvun luonteesta.

Kansankirjastoliikkeen varhainen liikkeellelähtö jo paljon ennen kansakoululaitosta on osoitus myös ajan eliittiin kuulumattomien sivistyspyrkimyksistä, mistä Kostianen (1979) esittää vakuuttavia esimerkkejä. Myös Häkli (1981) painottaa tämän aikasuhteen merkitystä. Tähän ei liene muuta lisättävää kuin se näkökohta, että kirjastotoiminnalle ominaisinta on tyydyttää ihmisten omaehtoisia kulttuuri- ja sivistystarpeita. Myös siksi nuo varhaiset pyrkimykset ovat saattaneet kanavoitua kirjastohankkeiksi.

Tässä kirjoituksessa esittämäni karkea ääri- viivapiirros erään kehitysmaan kansan, 1800-luvun suomalaisten ponnisteluista kohti sivistystä ja sen mukanaan tuomaa kehitystä osoittaa päämäärän saavuttamiseksi tarvittun väsymättömän ja määrätietoisien eliitin, joka oli valmis laajentumaan, ja kansan, jolla oli sivistystahtoa omasta takaa. »Resepti» ei valitettavasti ole sellaisenaan siirrettävissä tämän päivän kehitysmaille. Kuilut ovat kasvaneeet.

Lopuksi

On paikallaan tähdentää, että olen tarkasteluni perusmateriaalina käyttänyt suomen kielen sanojen ensiesiintymien valikoimaa, jonka valikoimaluonteen subjektiivisuudesta laatija itse huomauttaa ankarassa sävyssä. Varoitus ei ole kaikunut kuuroille korville. Olen tietoinen siitä, että huolellinen sanojen ensiesiintymien tutkimus kontekstissaan olisi antanut tukevamman jalansijan yritykselle analysoida kirjojen maailman hahmottumista suomen kieltä käyttäneille 1800-luvun esi-teollisuuden Suomessa.

Sopinee, että merkitsen mottoni kirjoituksen loppuun. Se on Pippingin (1856—57, 3956)

bibliografiasta löytämäni arkkiveisun kirjaus: »Colme juuri uuta lystilistä Aian Wietettä, Ensimmäinen. --- Weisataan omalla nuotilans. --- Prändätty Tänä Wuonna» (kursivointi minun).

Kirjallisuutta

- Granfelt, A. A., Kansankirjastot ja kansalaiskirjastot. Oma Maa III, s. 673—680. Helsinki 1908.
- Häkli, Esko, Kansankirjastot ja Suomen henkinen kulttuuri; Näkökohtia yleisten kirjastojen historiasta. Opusculum 1, s. 54—73, 1981.
- Ivalo, Santeri, Sensuurioloista Suomessa. Oma Maa II, s. 544—554. Helsinki 1908.
- Karjalainen, Marjaana, Kansankirjastojen kehitys Suomessa vuosina 1802—1906. Tampere 1977.
- Kostiainen, Eija, Kirjastoliikkeen alkuvaiheet Viipurin läänin eteläosassa 1800-luvun puolivälissä. Tampereen yliopisto, Kirjastotieteen ja informatiikan laitos, Julkaisuja, A Tutkimusraportit N:o 14/1979.
- Krohn, Kaarle, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

- 1831—1931, Toimihenkilöt ja toiminnan puitteet. Suomi, V jakso, 12:s osa. Helsinki 1931.
- Liakka, Niilo, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831—1931, Kansanvalistus ja -sivistys. Suomi. V jakso, 12:s osa. Helsinki 1931.
- Nivanka, Eino, Puustaveista kirjaimiin ja präntistä painatteisiin. Bibliophilos 33, N:o 3, 1974/Otium sapientis, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 43, s. 193—203, 1980.
- Nivanka, Eino, Pilkahduksia takavuosisikymmenten kirjastoelämästä. Bibliophilos 34, N:o 3, 1975/Otium sapientis, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 43, s. 55—64, 1980.
- Palmén, E. G., Sanomalehdistö ja sen kehitys. Oma Maa I, s. 197—214. Helsinki 1907.
- [Pipping, F. W.], Luettelo Suomeksi präntätyistä kirjoista kuin myös muutamista muista teoksista, joissa löytyy joku kirjoitus Suomen kielellä tai joku johdatus sitä tuntemaan. Helsinki 1856—1857/Jäljennöspainos 1967.
- Rapola, Martti, Sanojemme ensiesiintymiä Agri-colasta Yrjö Koskiseen; Valikoima. SKS, Tietolipas 22. Helsinki 1960.
- Tarkiainen, V., Suomalaisen kirjallisuuden Seura 1831—1931, Kaunokirjallisuus ja kirjallisuuden tutkimus. Suomi, V jakso, 12:s osa. Helsinki 1931.